

Жан.

Гібри. зчит.

9(4)
Д72

ХЛОПСЬКА БІБЛІОТЕКА.

1899, нр. 1 і 2, за січень і лютий.

9064
112-13

з. 476

ШВАЙЦАРСЬКА РЕСПУБЛІКА.

Написав

Михайло Драгом нов.

ДРУГЕ ВИДАНО.

Накладом Редакції „Гр мадського Голоосу“.

Коштує з пересилкою 12 нр.

ЛЬВІВ, 1899.

З друкарні Нар. Ст. Малецького і Сніжк
(Готель Жоржа).

Перше видане цієї книжочки небіжчина М. Драгоманова вийшло ще в 1892 р. у Львові під заголовком „ШІСТЬ СОТ РОКІВ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ СПІЛКИ (1291—1891)“ і було написано в пам'ять шістьсотних роковин існування швейцарської республіки. Видана була тоді ця книжочка редакцією „Народа“ і розіслана передплатникам тої газети, а решта примірників, що була лишила ся, розійшла ся швидко, так, що вже кілька років як годі було дістати її одного примірника. Отже, видаючи тепер сю книжочку другий раз, ми тільки сповняємо давнє горяче бажанє багатьох свідомих Русинів.

Завважаємо, що польська переробка цієї книжочки вийшла у Львові 1892 р. н. з. „Sześćset lat wolności w Szwajcaryi. Według dziełka profesora Michała Dragomanowa (Wydawnictwo Towarzystwa „Przyjaciół Oświaty“, książeczka V), a český překlad u Kolíně v Čechách 1895 р. н. з. Šest set let Švýcarského Spolku (1291—1891). Napsal Michal Drahoanov. Přeložil Ad. Vzor (Knihovna „Rozhledů“, svazek IV).

Львів 21. марта 1899.

А-24240

Возм. 15.31. 1944
273

М. П.

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

I.

На захід від австрійського цесарства лежить невеличка держава Швейцарія. Державні порядки у Швейцарії відмінняють ся від порядків у більшій частині держав нашої частини світа: у Швейцарії нема ні царя, ні короля, ні яких інших дідичних володарів, а є тільки начальники, котрих народ вибирає собі чи просто, чи через своїх виборців, на два чи на три роки. Така держава зве ся римським словом республіка тоб то річ або справа поспільна, публична ¹⁾. До того у Швейцарії не тільки середній уряд на всю державу — вибірний, а й красиві уряди також вибирають ся народом в кожній країні а не насилають ся з гори, від спільного державного уряду, так що Швейцарія є спілка, або по римському федерація країн, федеральна республіка. Таких сполучених країн, або по тамошньому кантонів, у Швейцарії два цять два, хоть уся Швейцарія менша від Галичини і людности має менше.

1891 року 1-ого августа, Швейцарці святкували великими празниками шість сот років від початку своєї спілки. Цікаво й нашим людям познакомити ся з тим, як почала ся швейцарська спілка і як вона тепер упорядкована.

¹⁾ Просвіта в Європі почалась у Греків і Римлян. Через те багато поважних річей скрізь звуть ся словами грецькими або римськими.

Про початок швейцарської волі й спілки розказує ся кілька прецікавих казок. По тим казкам, над Швейцарцями старшували правителі — фогти (по нашому вийти), котрих поставляли графи Габбсбурські, з родини котрих вийшли й теперішні австрійські цісарі. Ті фогти дуже негарно поводити ся з народом — віднимали у людей для себе худобу, доми і навіть жінок, аж поки народ не стернів і перебив або вигнав тих фогтів, за приводом трьох мужів, що присягли увільнити свій люд. Є багато прекрасних малюнків, котрі показують ту присягу трьох Швейцарців у чудовій долині Грютлі над Озером чотирьох кантонів.

З казок про початок швейцарської волі розповсюджена найбільше ось яка:

Над країнами Урі й Швіцом був фогтом пан Геслер. Він так загордував ся, що повісив на стовпі шапку з барвами герцоґськими і звелів, аби люде їй кланялись, як хто проходить коло неї. Якось проходив простий селянин Вільгельм Тель з хлопчиком, тай не поклонив ся шапці панській. Зараз же его аренговано. А Тель був звисний, як зручний стрілець з лука (тоді ще огненальних гверів не було). От Геслер і сказав ему: „як ти зібеш відразу стрілою яблуко з голови твого хлопчика, то я тебе прощу, а як ні, то стратин жите“. Тель поставив хлопця свого, поклав ему на голову яблуко, відійшов, стрельнув і вцілив стрілою в яблуко. „А на що се ти виняв другу стрілу?“ спитав фогт. „А на те, сказав Тель, що як би я першою вцілив у сина, то другою убив би тебе;“

Фогт звелів узяти Теля в кайдани і повіз із собою в свій замок по Озеру чотирьох кантонів. Озеро те глибоке поміж стрімкими горами і вітер знімає на нім високі хвилі. Піднялась буря й тоді, коли йїхав Геслер із закованим Телем. Нарешті слуги Геслера сказали ему, що не зможуть управити човна, хіба Тель саде при стерні Росковано Теля і він пригнав човен до берега, та сам вискочив, відіпхнув човен на озеро і побіг у гори, а Геслера й покнєв. На силу таки Геслерові слуги вєпіли вибитись на беріг, але в горах Тель застрілив Геслера. Потім Тель пристав до трьох присяглих Швейцарців, і почалось повстанє протів фогтів.

Казка ся дуже красна; вєраз вона перероблювалась у євїти та малюнки; знаменитий німецький писатель Шіллер переробив єї в прекрасну театральну дію (переведену й на нашу мову Миколю Кміцікевичем і видану „Академічним Брацтвом“) а зручний італіанський музика Россіні переробив єю дію в євівогру, по італіанському — опера. І скрізь по євіту ходять ті малюнки, та дія, та євівогра про Теля, та збуджують у людей любов до волі та ненависть до неволі.

II.

Та хоч і красні оттакі казки як про Теля, а все таки воля швейцарська почалась не так, як у тих казках говорить ся. Довідались про те вчені люде не так давно, розшукавши старі папери по швейцарських містах. Ось що виходить по тим паперам:

Сімсот років тому назад, більша частина теперішніх швайцарських країн належала до Німецького цесарства. В тім цесарстві господарив не сам цесар, а було багато князів, світських і навіть духовних, котрі господарили над ріжними країнами, як сами хотіли, а тільки мусіли признавати над собою старшим цесаря та давати ему військо, як було треба. А цесарі тоді не наслідували по батькови, як теперішні государі, а вибирало їх сім старших князів, що звали ся князі виборці. Часто князі не слухали цесарів і часто були суперечки межі ріжними цесарями, коли князі-виборці не згодились на одного цесаря, а вибирали одні одного, а другі другого. До того німецькі цесарі були тоді й цесарями над Римом, де сиділи папи, найстарші архієреї над церквами в католицькій церкві, що сами себе вважали за старших над цесарями, бо коронували їх. Часом цесарі й папи сперечали ся та воювали з собою.

Людям тоді було досить важко жити під управою князів і серед непереставної майже війни. Найменче терпіли тоді люде від цесарів, котрі були далеко, і через те люде змагали ся визволитись з під власти князів та стати просто під власть цесаря. Найскорше се щастило багатим, торговим містам, котрі викупили ся з під князів або давали цесареві гроші на поміч у війну, аби той узяв їх під свою руку. Се значило, що місто буде вільне в своїм уряді, що буде его само собі вибирати. Так повстало в Німеччині, в тім числі і в Швайцарії, чимало цісарських або

вільних міст. За містами забажали також волі сільські люде, особливо гірські долини, що жили собі як осібні цільні громади.

Оттакі гірські долини-громади були Урі, Швіці і Унтервальден, що перші й склали проміж себе спілку, з котрої виросла теперішня Швайцарська спілка.

В тих громадах жили люде ріжного стану: вільні невеличкі пани, вільні, прості селяне, піддані ріжних великих панів, в тім числі й графів Габсбурських, котрі мали свій замок не дуже далеко і маєтки в ріжних країнах навколо, а врешті піддані ріжних монастирів та єпископів. Але між людьми ріжних станів у кожній долині було багато спільности, між іншим через те, що вони мусіли спільно оберігати землю від потоків, обвалів каміня й свігу, спільно мали пасовиска й ліси на горах. Для порядку в спільних справах людиність в долинах вибирала собі старшину. Але верхні уряди спершу були ріжні в кожній долині. Долина Урі здавна вважала ся за власність одного жіночого монастиря, в котрім старшою чи ігуменкою була колись цесарівна, і через те цесарі здавна заявляли, що ся долина не може бути піддана ніяким князям, а мусить нею правити, в імя цесаря, князь — заступник самої ігуменки. На решті один цесар надав Урянам грамоту, що вони мусять стояти просто під его рукою, то б то бути собі вільними в своїй управі. Цесарі, бачите, мусіли бути дуже милостиві для Урян, бо через їх долину йшла дорога, котрою цесарі німецькі ходили в Італію.

Країни Швіц і Унтервальден були в іншому стані. Там графи Габсбурські були панамі над ріжними кусниками землі, та окрім того вважали ся старшими фогтами й мали право поставляти дійсних фогтів. Люде Швіца зручно приставали до цісарів, коли ті сперечали ся з панами, котрих руку держали Габсбурґи і так люде Швіца діставали собі грамоти на безпосередне підданство цісарям то б то на вільність свого уряду. По їх приміру йшли люде долини Унтервальдена.

По-малу люде всіх трьох країн стали єднати ся між собою і стояли так твердо за свої права, що й єусідні князі мусіли їх поважати. Навіть коли один із графів Габсбурських, Рудольф, став у 1273 р. цісарем, за згодою князів-виборців і папи римського, то й він не смів чіпати вольностей Швіца і ще згодився признати Швіцанам деякі права, котрі мали вільні міста, напр. право судитися тільки серед їх долини.

Тількож після того, як Рудольф, користаючи з свого цісарського стану, набув для свого роду багато земель навколо Швіца, а також велику країну Австрію (коло Відня), то Габсбурґи стали небезпечні для Швіца й Унтервальдена і навіть для Урі, особливо на той случай, як би цісарем знов вибрано Габсбурґа, сина Рудольфового. Тоді зараз же по смерти Рудольфа в 1291 р. отсі три країни умовились між собою на вічну спілку, аби боронити свої права проти ворогів. Отся умова й є правдивий початок теперішньої Швайцарської спілкової держави.

III.

В паперах Унтервальденских є й доси цікава записка, в котрій списано умови спілки 1291 р. Ось відти найголовніші місця:

„Нехай буде відомо всім, що люде долини Урі та громада долини Швіца, а також громада людей міжгірних Нижньої Долини (частина теперішнього Унтервальдена), зваживши ся на небезпечний час, обовязали ся між собою по добрій вірі — боронити себе взаємно, всякою помічю й радою, помічю людьми й мастком, посеред долин і за границями їх, проти всіх і кожного, хто або їм або кому з людей їх зробить яку небудь кривду, утиск або образу, що небудь негарне против їх осіб або мастків. Кожда громада обовязує ся помагати другій, коли треба буде, своїм конитом, противитись злим (ворогам) і мститись на них за кривду...

„За спільною радою і однодушно обіцяємо, що в наших долинах ми не приймемо ніякого суді-старшини, коли він не буде нашим тубильцем і земляком. Коли ж з'явиться яка-небудь незгода між спільниками, то найрозумніші зі спільників (вибрані) мусять старатися влагодити незгоду, як вони найдуть за найпше, і коли хто небудь не прийме їх присуду, то всі мусять стати проти того*.

Найголовніша в сій умові була постанова не приймати судею чи старшиною ніякого чужинця, то б то того, кого назначатиме граф Габсбурський. Се значило, що спільники зовсім увільняли свій красвий уряд

від усякого зверхнього начальства і брали его на самих себе. Графи Габсбурські, котрі вважали себе дідичними володарями бодай Швіца й Унтервальдена, не могли на те пристати. Тількиж цісарем вибрано не Габсбурґа, а другого князя, і Габсбурґи, заняті инчими справами, не могли повернути свої сили на те, аби покорити спільників, і навіть коли потім таки цісарем вибрано Габсбурґа, сина Рудольфового, то він мусів писати з пошаною листи до виборного старшини Швіца. А як той цісар умер і нового вибрано знов не Габсбурґа, то спільники зараз же випросили собі у нового цісаря грамоту, котра стверджувала їх права і навіть спільність усіх трьох країн Урі, Швіца й Унтервальдена, котрі стали звати вкупі Лісовими країнами.

Спільники, а особливо Швіціане так осмілились, що почали забирати під свій громадський уряд і землі дідичів, в тім числі й Габсбурґів, а також забирали собі пасовиска, за котрі у Швіціан був давній спір з монастирем Ейнзідельським. У 1314 р. Швіціане навіть напали на монастир і забрали в полон монахів. Один монах, котрий описав сю пригоду, говорить так про Швіціан, що се „люде, котрі слухають тільки самих себе, не признають ні панів ні (панських) законів, а роблять, що захотять; що сатана дає їм ради і вони зараз же роблять лиходійство, як задумують“.

Нарешті в 1315 р. Леопольд граф Габсбурський і герцог Австрійський, поклав покорити собі людей Швіца й других Лісових країн. Для того він покликав з собою багато панів-

рицарів, котрі охоче йшли покоряти бунтівників-мужиків а також примусив і міщан з сусідніх до лісових країн місг дати ему на поміч своє військо. Тількиж, по всему видно, міщане пішли на ту війну не дуже охоче. Війна ся скінчилася нещасливо для Леопольда і его війська.

Ось як говорить про неї найстарша по часу літопись :

„Жив тоді народ мужицький в долинах, котрі звуться Швідом, окружених горами, що майже досягають до неба; народ той, покладаючись на тверду оборону від гір, перестав слухати і давати звичайні податки, що мусів давати герцогу Леопольду і вооружився проти него. Сего не міг стерпіти герцог Леопольд, дуже розгніваний, зібрав військо, як кажуть 20.000, аби ним побити. . . . і покорити гірян, що повстали проти него. Люде того війська зійшлися однодушно, як один чоловік, аби смирити і придавити тих мужиків, котрих окружали гори мов стіни. Вояки ті так були певні, що заможуть і покорять ту землю, спустошать єї і заберуть, що взяли з собою й посторонки, аби вести на них здобич, худобу й вівці.“

„Коли гіряне про те почули, то дуже переполошилися і стали обгороджувати валами й стінами і всякими іншими способами небезпечні місця, через котрі був до них доступ, а себе віддали в руки божі, молитвами, постами, процесіями, молебнами в церквах і заняли всі гірні верхи і веліли кождому селу, коло которого був прохід, аби боронили всі спуски, через

котрі була дорога в землю їх і де був тісний прохід серед гір“.

Військо Леопольда шло на Швіц справді через одно таке тісне місце по середині між горою й озером. Пани-рицарі, покриті по тодішньому звичаю, тяжкою залізною зброєю, на коні, котрі те ж мали подібну зброю, з великим трудом піднимали ся на горб. А до того ще була ожеледь. А піші мужикуваті Швіціяне могли двигатись скоро, та держатись добре на леді, маючи на ногах звичайні у них підківки. Окрім того, як розказують пізніші записи, купка Швіціян, котрих були перед тим повиганяли з громади за різні провини, тепер хотіла прислужитись батьківщині і заслужити прощення і стала поперед перед своїми над дорогою, по котрій шло військо Леопольда і ненадійно кинула на него каміня й дерева. Якби там не було, а військо Леопольда побилі Швіціяне і їх спільники, і сам Леопольд на силу втік.

IV.

Отся битва, котра була 15. новембра 1315 р. на місці, що звеся Моргатен і котра що року святкуєся Швайцарцями, забезпечила вільність спільних Лісових країн від ворогів. Через те, що перёд у тій боротьбі вели люде Швіца, то й усю спілку Лісових країн стали звати Швіцарією.

Від того часу, як спілка показала свою силу при Моргатені, до неї стали приставати і другі: вільні городи, як Цюріх, Берн і ріжні країни, котрі бунтувались проти Габс-

бургів та інших князів. Незабаром стало 5, а потім 13 німецьких країн у Швайцарській спілці, а далі стали до неї приставати і країни з мовою французькою, та спілка завоювала собі країнку з мовою італіянською.

Швайцарія таки довго попобилася, поки виборола собі спокій від Габсбургів. Не раз Габсбурги знимали війну проти Швайцарії, та все нещасливо, і мусіли робити з Швайцарією перемири. Розказують, що один раз, під Земпахом Швайцарці вперше побити військо Габсбургів через те, що один Швайцарець, Вінкельрід обхопив руками довгі списи ворогів і вгородив їх собі в груди, крикнувши: „Спільники! я вам зроблю уліцю, а ви подумайте про мою жінку й дітей!“ і тим відчинив дорогу товаришам у середину ворожого війська. Тоді вбито й герцога Австрії, Леопольда, і стара пісня про битву сю казала:

Ах, Шляхетна Пані Австрійська,
Ваш пан лежить серед поля,
Під Земпахом в черній крові,
В куні с князями й панами
Він убитий мужиками. —
Ach, edle Frau von Oesterreich,
Uwer Herr liegt uff dem Land,
He zu Sempach im Blute rot,
Ist er mit Fürsten und Herren
Von Puren g'schlagen z'tod!

Властью Швайцарці, як почали боротьбу проти Габсбургів, то не думали зрікатись підданства цісарям, а ще прикривались грамотами цісарськими від Габсбургів. Та справді і за цісарів з роду Габсбургів Швайцарці не пускали до себе чужого не вибраного ними на-

чальства, так що підданство їх цісарям було більше на папері, ніж справді. Згодом Швайцарці увільнились і від так го підданства.

Сталось се так: Років більше як півтора сотні після Морґатенської побіди, цісар Максимиліян Габсбург випросив у союму німецьких князів та вільних міст згоду, аби був спільний для цісарства суд, та аби всі Німці платили гроші на війське, що держав цісар проти Турків, котрі грозили его австрійським країнам. Швайцарські послы, котрі иноді йіздили на сойми німецькі, не схотіли признати ні того суду, ні платити тих грошей. Цісар грозив їм, що сам прийде у Швайцарію і примусить слухати себе „Ваше Величество, — сказав ему один швайцарський міщанин — я вам сеґе не раджу; у нас народ грубий, не пошанує і Вашої корони.“

Цісар сам у Швайцарію не пішов, а військо его Швайцарці побили так, що він мусів зробити з ними мир і признав їм волю від суду Цісарщини і від уєлких єї податків.

Від тоді Швайцарія була дійсно зовсім самостійною державою, хоч признав німецький цісар ту самостійність на зйїзді цеслів від європейських держав аж у 1648 р. А більше як сто років перед сим признанем, до єпілки з західними швайцарськими країнами приєтало місто Женева з своїм округом. Женевці відбились від свого єпископа, котрий був у них князем, і євідомо волили рєпубликанський уряд. Згодом уєї Швайцарці стали євідомими рєпубликанцями.

V.

Війною своєю против Габсбургів, Швейцарська єпілка показала себе великою воєцькою силою. Коли зараз після війни проти Максимиліяна Швайцарці прийняли до єпілки богате місто Базель, то Базельці дуже раділи і між іншим у часи празника відпустили єторожу від мієських брам, а при головної брами посадили стару бабу з кужелем, на знак того, що тепер на Базель ніхто не посміє наєпати.

Тількож єя воєцька сила принесла багато й лиха Швайцарцям, а надто тоді як вони відбились уже від Габсбургів. Почувши в собі воєцьку силу, Швайцарці стали воєвати не тілько за свою волю, а й для того, аби завоєвати собі землі, як инчі держави, та мати здобич. Через те деякі країни Швайцарці забрали собі не як вільних членів своєї єпілки, а як підданих, куди єпілка чи єсєбні кантови посилали від себе начальників. Далі єпілка почала вмішуватись у війни що не були зовсім потрібні для єї вільности, та винаймала своєх воєків рїжним державам. Єї держави наймали собі окремих воєків Швайцарців на єлужбу і за дозвіл того платили єпілковим і краєвим урядам швайцарським гроші.

Через се все повставали між самими Швайцарцями незгоди, коли приходилось ділити здобич, незгоди, котрі кілька разів доводили до війни між самими Швайцарцями. Далі гроші, котрі дієтавали Швайцарці від чужих держав, плодили між ними нерівність, підпирали єпанство, котре потрохи доєвало до того, що

в більшій частині країн урядом керував не увесь народ, а ради, котрі складалися з невеличкого числа запанілих родин. Простий народ, особливо селяне, не раз повставав по різних країнах, але его вемирjali оружю. Так само вемирjali й проби повстаня в підданих країнах.

До того всего прийшли незгоди ізза церковних справ. Років тому більше як триста п'ятьдесят, у Швайцарії, як і в инчих країнах західньої Європи, піднялася справа церковної переміни, або по римському реформадії. То багато людей було недовольних порядками й наукою римсько-католицької церкви: не хотіли признавати начальства пани, ба й єпископів, ні їх науки про церковні служби, про тайни, про молитви святам та богородиці. Ті, що хотіли переміни в церкві, то-б то реформати, казали, що хочать повернути віру до того, як вона була за перших учеників Христових, і не признавали нічого в вірі і церквах, що не написано в апостолів та євангеліях, через що тих реформатів звуть також євангелістами.

У Швайцарії одна частина людности пристала до реформадії, а друга осталась при римсько-католицькій церкві, та тільки кожда сторона не хотіла терпіти другої; так що місто сварило ся за віру з містом, країна з країною, і котра сторона мала перевагу, виганяла другу. Через се не раз було трохи не розпалась уся спілка швайцарська. Та нарешті все таки люде привикли до спілки, то й осталися при ній, а окрім того у розумніщих людей стала будити ся здорова думка, що віру треба

залишити на совість кождому. Перше католики й реформати по різних кантонах стали згоджуватись на тім, аби поділити між себе міста, села або парафії, а потім, хоч не скоро, дійшли до того, що стали терпіти одни одних і коло свого боку. Аж на решті, уже в біжуче столітє, у Швайцарії признано зовсім повну волю належати до якої віри, чи не належати і науку церковну та релігійну згодилися залишити тільки для церков та родин, а в спільних громадських школах обовязково вчити тільки того, що не тикає нічєї віри і через те не ображає нікого, то б то тільки світської науки. Тай то ще не так давно, у 1847 р. Швайцарська спілка трохи не розпалась через релігійно-шкільну справу, бо в деяких католицьких кантонах школи віддано було єзуїтам, а ті хотіли накинати свою релігійну науку всім ученикам, і тим, хто єї не хотів. Більшість кантонів швайцарських тоді поклада вигнати єзуїтів, але сім католицьких кантонів стало за єзуїтів і зложили собі осібну спілку. Дійшло до війни, але що протів єзуїтів стояли і в католицьких кантонах усі просвітнічі люде котрі хотіли вільности для людської думки, то війна тяглась усего двацять днів, осібна спілка розпалась, єзуїти були вигнані, і настала тишина й вільність межі рїжновірцями.

Чимало клопоту пережили Швайцарці і в світських справах, поки встановилась рівність між ними всіма, та вільність для всіх. В початку теперішнього століття піддані країни були признані кантонами, членами спілки на рівному праві з другими. Такими-ж самими канто-

Драгомзнова

нами стали й ті країни, котрі були в спілці з ріжними окремими кантонами, а не зо всею швайцарською спілкою. Так стало не 13, а 22 кантони швайцарські. Всі вони були республіками, окрім одного Невшателя, в котрім князем уважався король пруський. Але в 1848 р., коли по всій Європі піднялися вільні народні рухи, то й Невшательці установили у себе республіку. Уся Швайцарія стала за них, так що й могутий король пруський не посмів післати до Невшателя свого війська і кілька років після того зрікся всяких прав своїх на Невшатель.

У 1848 р. Швайцарці виробили собі нову спілкову установу або конституцію, котра забезпечує кожному Швайцарцеві по всім країнам вільність і рівність перед правом, а також обговорює точно, яке право мають країні-кантони, а яке спілковий уряд. Ту конституцію переглянено в 1874 р. і тепер по ній вправляється Швайцарія.

У 1848-м році заборонено було красивим швайцарським урядам посередничити в наймі до служби в війську чужих держав, а ще в 1815 р. всі європейські держави згодились на просьбу Швайцарії, аби вона ні з ким не воювала і аби ніхто не смів з нею воювати.

Отсе найважніщі пригоди з життя Спілки Швайцарської за 600 років.

VI.

Погляньмо тепер, які порядки державні виробили собі Швайцарці у своїй спілці.

Конституція 1848 р. признає кожному Швайцарцю особисті права: рівність перед законом, вільність від арешту без суду, вільність належати до якої віри, чи не належати ні до якої (вільність совісті), вільність слова, зборів, друку, товариств і т. д. Сі права знані були ще раніше в конституціях більшої части кантонів, але спілкова, або федеральна конституція 1848 р. признала їх обовязковими для всіх кантонів і забезпечила силою своєї федерації, як би в яким кантоні уряд порушив ті права.

Даючи кожній людині особисті права, швайцарські закони дають кожному і можливість мати як найбільшу долю в управі громадських, державних справ. Найбільша частина державних справ у Швайцарії рішає ся не спілковим урядом, а кантональними. Кантональні уряди вправляють поліцію, звичайний суд, школи й т. і. Федеральний уряд вправляє ті справи, котрі спільні всім кантонам, як військо, мита, залізні дороги, пошти, нагляд за верхами гір, котрі стоять між кантонами і з котрих стікають ріки і таке інше.

В кантонах державні порядки устроєні майже скрізь так: Кожний дорослий мушина має право бути виборцем і бути вибраним на всякий уряд. Всі такі мущини кличуться до вибору двох рад, котрі урядують усіми справами кантону. Одна з тих рад, звичайно маюча коло 100 радних, зве ся велика рада, а друга, котра має від 5 до 7 членів, зве ся мала рада, або державна рада. Велика рада ухвалює закони, по котрим уряду-

весь кантон, назначує податки і доглядає над усім урядом. А мала рада чи державна власне урядує: поліцією й судом, дорогами, школами, збором податків і т. д. Вибори до рад звичайно бувають до кожної через 2 роки, так що один рік ідуть вибори до одної ради а на другий рік до другої.

В чотирьох-же кантонах, то й велика рада сама не ухвалює законів, а тільки виробляє про них передклади (проекти), а оконечно ухвалює ті закони збір усеї громади. Сей збір звичайно буває раз на рік в остатню неділю апріля, або в першу неділю мая. Збираються тоді всі муштини кантону, що мають над 16 років, на великім пляцу, вислухують справоздання уряду, ухвалюють закони, вибирають нових урядників і т. і. (Такі ради були на нашім Запорожю на новий рік, тільки в них було менше порядку, бо Запорожці були менше просвічені). Уряд або сам збір може назначити й незвичайний збір у другий час.

Уряд федеральний складається з трьох рад: народньої ради, ради від держав і федеральної ради. Перші дві складають укупі збір федеральний, котрий робить у всій спілці те, що велика рада в кождім кантоні, а рада федеральна урядує в спілці, як рада державна в кантонах. До народньої ради вибирає людність по одному слови з кожного округу, на котрі поділені кантони так, аби в кождім окрузі було по 2.000 людности. В раду від держав посилає велика рада кожного кантону по два свої члени. Всякий закон тоді тільки має вартість, коли его признає біль-

шість членів у кожній із сих двох рад. Третя рада — федеральна управа, вибирається обома повищими радами.

Так упорядкована Швайцарія, аби як найбільше уряд і кожної країни і всеї спілки залежав від народу. Але у Швайцарії є ще одна установа, котра дає можливість народови змінити те, що ухвалить виборні ради по кантонах або федеральні, але що народови не по-добався. Ся установа звеся референдум або по нашому перенос. Се значить, що справа, про котру рішила рада, переноситься на суд усего народу. Певні важні справи федеральні й кантональні, великі податки й т. п. обовязково мусять переноситись до народу. Для того уряд друкуює постанову ради і посилає кождому виборцеві, питаючи его чи він на те згоджується, чи ні? В назначений день кождий виборець подає в виборчім будинку картку, на котрій написано так або ні. За що буде більше карток, так і буде. Се референдум обовязковий. Але окрім того всякий, хто недовольний новим законом, може в певний речинець кілька тижнів після того, як рада его ухвалила, виступити против того закону й домагатися переносу его до народу. Для того він мусять зібрати коло 2.000 до 6.000 підписів виборців у кантонах, або 30.000 у федерації.

На решті є у Швайцарії ще одна установа, котра дає право певній частині народу самій підняти інтересні йї справи і настоювати, аби про них був зроблений закон. Ся установа звеся ініціатива, по нашому по-

ч. и. Коли певне число виборців, в кантонах тільки, кілько треба, аби підняти референдум, а в федерації 50.000 доможуться, аби який закон змінено або видано новий, то уряд мусить виробити закон і поставити его перед народ на референдум.

При таких порядках можна сказати, що Швайцарія є дійсно республіка, річ поспільна, то б то така держава, в котрій народ дійсно сам править своїми ділами.

VII.

Швайцарські порядки видно найліпше на тім, як у Швайцарії владжено війско та школи.

Всі європейські держави зложались на те, аби у Швайцарії не було ні з ким війни. Се було уложено в 1815 р. після того як усі держави повоювали французького цїсаря Наполеона Першого, котрий перед тим не раз ходив через швайцарські країни на Італію, Німеччину й Австрію. Швайцарія ж так положена на горах серед західньої Європи, що відті дуже легко дістатися війську на всі сторони в другі держави. От через те для всіх держав сусідних зо Швейцарією вигідно, аби у Швайцарії не було ніколи війни, аби вона не пукала через себе нічого війська.

Тількож власне для того, аби ніхто не осмілився переходити зі своїм військом через Швайцарію, сама Швайцарія мусить мати власне війско. Швайцарії й мають те війско, тільки впорядковане зовсім інакше, ніж у других державах.

З покон віку кожний Швайцарець мусів ставати вояком, коли треба було боронити свою країну. Тенер сей військовий обовязок владожево так, що всякий Швайцарець від 20 років мусить або йти до війська, або платити особний (не дуже великий і відповідний мастку) податок у воєнну касу. Воєнний уряд приймає до війська тільки досить кріпких людей. Служити мусить вояк 10 років в армії та в резерві 12 років. Тільки ж служба та в мирний час є властиво воєнна наука і бере не багато часу. В перший рік рекрут служить або учиться від 45 днів до 80, — як до війська, а потім що року кличесь на службу чи науку тільки кінницю, котрої у Швайцарії не багато. А в піших полках вояків збирають через рік на 16 днів, так що за всі 10 років звичайно швайцарський вояк служить тільки 125 днів. Та окрім того кожний вояк мусить зробити що року найменше 30 вистрілів або в стрілецькїм кантональнім зборі, або в особних місцях, де учать рекрутів і куди вояк в такім разі мусить приходити на три дні. Вояцьку одєжу і гвері вояки швайцарські несуть з собою до дому і мусять тільки держати їх в порядку; так само беруть з собою й коней, котрі через 10 років дістають на власність.

Виходить так, що властиво постійного війська у Швайцарії нема, а є оружний народ, котрий може в усякий час стати на оборону своєї землі. Коштує таке війско дуже мало, бо за рік у Швайцарії видася на кожного вояка тільки 175 франків (коло 80 реньських), тоді як напр. в Австрії вояк коштує

річно 1320 франків (коло 640 реньських) а в Німеччині 1150 франків.

Такі військові порядки були би неможливі у Швейцарії, як би там не було волі всякому вчитись вояцької науки, а також добрих шкіл. Усі Швейцарці кінчать школи і йім через те легко кінчити військову науку, а дечого з неї, як гімнастики, маршів, а по части й стріляти вивчають ся Швейцарці ще в школах хлопцями. До того скрізь по Швейцарії є тіри, такі заклади, де можна стріляти, а також стрілецькі товариства і стрілецькі збори, т і р і громадські, кантонові і федеральні

Що року кожда громада робить у себе т і р, стрільбу. Кожний дає, що хоче: гроші, начиня (напр. діжу), свиню, теля і т. д. В звичайний день збирають ся стрільці, громадяне й сусіди, стріляють у ціль і ліпші стрільці беруть нагороди з дарованого. Майже що року бувають і кантонові тіри, звісно, вже багатше впорядковані. Найважніці й найцікавіці тіри федеральні, котрі відбувають ся на всю Швейцарію раз у два роки в ріжних кантонах по черзі. Се великий празник для кантона тай для всієї спілки. Всякий дає, що може для того, аби прийняти стрільців, що приїзжають зо всієї Швейцарії, та нагороди за стрільбу. Звичайно ті нагороди (п р і з и, по тамошньому) бувають срібні й золоті річі, гроші, годинники й т. и. Богаті люде, купецькі склади вважають своїм обовязком виставити від себе приз; небогаті складають ся в товариства. На кождім призі вирізують имя, від кого дано. Швейцар-

ці, котрі живуть по чужих сторонах, теж посилають призи.

Стрільці з кожного кантона приїздить звичайно товариствами, по черзі, і йіх витають урочисто люде того міста, де була тір, говорять про братство всіх Швейцарців і т. и. на всіх людювих мовах. Приїздить на такі тіри і федеральний уряд, і прилюдно говорять про справи, котрі на той час займають Швейцарію, так що такі тіри мають і державну вагу.

А найперше всі тіри доповнюють волицьку науку, так що Швейцарці мабуть найліпші стрільці в Европі. Швейцарія має так серед свого народу поверх 200.000 добірних воликів, та ще, на случай війни може поставити для сторожі 250.000 старших і молодших. А порядки швейцарські такі, що просвіта, пошта, телеграфи є в кождім сельці, залізні дороги, пароходи на озерах так, що як треба, то за 14 день може зібратись в одну точку 150.000 воликів. Се така сила, котра в горах швейцарських може спинити всякого ворога.

Не так давно була пригода спробувати ті порядки. Се було в р. 1871 в часи війни між Німеччиною і Францією. Одно французьке військо приблизилось до границі швейцарської, думаючи пробитись у Німеччину. Німецьке військо стало брати верх над французьким. Французький генерал, аби вратувати хоч оружя і своїх воликів від полону, задумав перейти у Швейцарію. За ним мусіли йти й Німці. Швейцарці не могли позволити війни на своїй землі, і за кілька днів зібрали й поставили 20.000 війська в потрібній точці, прийняли 80.000

Французів, котрі склали їм оружя, і при тім у Швайцарців, серед зими, в горах найшлась і покрівля, і страва для них і для Французів, і поміч для хорих і поранених. Тепер, кажуть, порядки збору воєнків і муніції у Швайцарії ще полішилися.

VIII.

Не маючи багато видатків ні на уряд, ні на військо, Швайцарці можуть обернути багато грошей на школи. Нігде в Європі нема стілько всяких шкіл, як у Швайцарії. Не тільки в маленьких селах, а й великих містах у Швайцарії найліпші і найбільші будинки — школи, то вижчі, то вищі. З усяких видатків найбільше йде у Швайцарії на школи.

До нижчих шкіл мусить ходити кожда дитина від 6 до 14 років, а як де то й до 16 років та окрім того є додаткові школи, в котрих учать ся підручки від 15 до 17, або як де до 18 років. В тих школах не платять ся нічого, а часто даються без плати й книги, папір і т. и. а для бідних дітей чоботи, а як де, то й обід без плати, або за маленьку плату. Тепер починають заводити в тих школах і науку ремесла для всіх дітей. Окрім таких урядових шкіл початкових, є багато товариських: недільних і вечірніх, те-ж безплатних. Через ті всякі школи тепер у Швайцарії майже нема неписьменних. Тільки трохи приходить до війська неписьменних із двох католицьких кантонів, то їй доучують у війську.

Наука в середніх школах, як гімназії й т. и. платна, але не дорога й приступна в містах навіть ремесницьким дітям. У вищих школах наука дорожча, але влекнується тим, що тих шкіл у Швайцарії багато, — а надто на таку невеличку країну, — аж шість університетів, одна академія і один політехнікум, у котрим учать агрономи, будівники, інженери й т. и. Багато молодих людей можуть учитись у тих школах, живучи дома в батьків, або їхати їм до вищої школи не далеко.

Дуже багато у Швайцарії всяких ремісничих та практичних шкіл, де учать всякого ремесла та майстерства та господарства коло худоби, на полях, огородах коло винограду. В Женеві напр. є величезна школа виробу годинників, котру удержує місто, а коли там робота коло годинників стала потрібувати менше людей, та годинники стали більше виробляти по других землях, то уряд заложив школу инчих виробів, глиняних і т. и. і ремесницький люд у Женеві все таки має зарібки.

В других місцях також побачили, що народ менше став заробляти, то уряд федеральний зробив дізнання та почав помагати тому, аби завести нові ремесла: вирізувати з дерева, плести з лози кошики, скриньки, стільці й т. и. Кілька років тому назад на поміч школам, що вчили таких ремесел, видавали від федерації 100.000 франків, а в 1891 р. уже до 300.000.

Вивчені в ремесницьких та практичних школах Швайцарії, коли й не найдуть зарібку в своїй невеличкій землі, то найдуть его по

чужих сторонах. І дійсно всякого роду швайцарських ремесників, будівничих, інженерів і т. и. можна подібати по всьому світу, але нігде вони не забувають своєї багьківщини, котру їм є за що любити, бо вона була для них доброю матір'ю. В такі часи, як тіри або коли у Швайцарії де стане лихо: гора впаде та засиле село, або ріки прорвуться та затоплять огороди і т. и. то все від Швайцарців з усього світа посилаються гроші на поміч тим, що потерпіли.

Варто ще сказати про ті відносини, які існують поміж Швейцарцями різних пород.

Звісно, що людські породи (або по римському нації, в національностях) найбільше відрізняються проміж себе мовами. У швайцарських країнах єлюдности мови німецької, французької, італіянської та ще небагато мови романської, хоч подібної до мови Італіянців, але все таки особної. Навіть в деяких кантонах живуть люде з ріжними мовами. Отже по великих державах Європи, де живуть люде різних мов, звичайно одна мова вважася за державну та панську і сі одну вживають в урядях та школах. У Швайцарії не так. Там у федеральній конститутції написано, що „найголовніці мови в сілці: німецька, французька й італіянська, мають рівне право“. Федеральний уряд держить урядників, котрі знають усі три мови, і до него можна однаково обертатись на кожній з тих мов. В кантонах учать по школах у такій мові, якою в кантоні говорять. Окрім того кожда громада може закласти собі всяку школу з якою хоче

мовою. В великій технічній школі в Цюриху, котру удержує федерація, виклади робляться на трьох мовах. Кожда громада може й у своїм уряді вживати своєї мови. Через се й люде, котрі говорять мовою романською, хоч і мало, всего коло 40 тисяч, а не всліджені, бо в своїх громадських школах і урядах вживають своєї мови. Їх послі можуть говорити своєю мовою і в радах кантональних і федеральній і звичайно говорять так присяги й початкові промови, хоч нарешті, аби їх ліпше розуміли товариші, вживають мов, більше відомих — німецької або італіянської.

Через се у Швайцарії нема суперечок між людьми різних пород чи мов, і хоч навколо Швайцарії лежать великі держави: німецька, французька й італіянська, та Швайцарці різних мов не думають приставати до тих держав, а тримаються своєї сілкі й дивляться на неї як на свою сіпльну батьківщину.

IX.

Швайцарія має дещо таке, що заслугує пошану й подяку не самих тільки синів своїх, але всіх людей.

Найперше вона богато де в чім вже служила приміром для других людей. У Швайцарії вперше заведено обовязкову науку в школах для дітей, догляд за роботою дітей на фабриках і обмежіння тої роботи. Не так давно швайцарський уряд обернувся до всіх урядів, аби обмежити часи фабричної роботи не тільки дітей і жінок, але й чоловіків. Уряд швайцар-

ський кликав усі європейські уряди назначити послів, котріб виробили в тій справі спільні закони. Не всі уряди на те пристали, а німецький, навіть виразно відкинув поклик швайцарський — але незабаром сам німецький цсар узявся за туж справу, і вже відбувся один збір послів усяких держав, котрий обраджував ту справу.

Із Швайцарії ж вийшов початок дуже доброго діла, котре тепер влагоджено по всему світу. Се діло помочи хорим і пораненим на війні. В 1863 р. по думці одного Женевця, Муаньє, в Женеву зійхалось кілька добрих і розумних людей з різних народів, і заснували товариство, котре мусіло в разі війни помагати хорим і пораненим з обох воюючих сторін рівно. За знак собі товариство взяло швайцарський знак хреста, тільки червоний на білому полі, і назвалось Товариство Червоного Хреста. Скоро товариство те звернуло на себе прихильну вагу добрих і розумних людей по всім європейским сторонам, і навіть урядів. Всі уряди згодились, аби скрізь були засновані відділи Товариства Червоного Хреста, та аби вони працювали спільно. А для спільности згодились, аби женевська рада товариства була середньою і збирала звістки про засоби й працю всіх відділів і печатала спільну газету товариства. Так Женева стала немов столицею всесвітнього Товариства Червоного Хреста.

Швайцарія стає мало по-малу немов всесвітньою столицею й для інших справ. Так коли всі держави згодились на певну плату за те-

леґрафи й пошти, то в Берні, — місті, де живе швайцарський федеральний уряд, — поставили спільну всесвітню раду, котра слідить за тими сиравами. Предсідатель тої ради Швайцарець. Подібна рада влагоджуєся й для справ перевозу всяких річей по залізним дорогам.

До Швайцарії-ж привязалась і перша проба покінчити без війни, а перед судом, спір між великими державами. Сталось се так: у Сполучених державах Північної Америки зялась війна проміж спільниками через те, що одні, північні держави, хотіли скасувати неволю чорних Неґрів, котра була в південних державах. Південні держави відділились в особну спілку, як колись католицькі кантони Швайцарії. Північні держави на те не пристали і примусили південних лишитись у спілці і скасувати неволю й признати усіх людей у себе рівними в правах. Підчас війни деякі царські й панські уряди в Європі сприяли Південним Державам, і уряд англійський дозволив у себе зоружити Південним Державам воєнний корабель Алябаму, котрий мусів топяти на морі купецькі кораблі Північних Держав. Коли сі взяли верх і знов поновилась цільна спілка Північно-Американських Держав, то уряд сеї спілки обернув ся до англійського, домагаючись, аби той заплатив за ті страти, котрі наробила Алябама. Англійський уряд довго не хотів, і мусіла бути війна. Але ж нарешті обидві сторони згодились віддати справу на суд уряду женевського кантону. Той розібрав діло і присудив Англію заплатити чималі гроші Американцям.

52

300

На спомин того суду повішено в невеличкій салі, де збирає ся женеvський уряд, образ, на котрім намальовано всіх суддів у тій справі, а також послів на той час, англійських і американських. Образ той відвідують численні чужинці, котрі проїзджають через Женеву, аби оглянути єі прекрасне озеро. І той образ нагадує їм, що можна вже просвіченим людім кінчити спори судом, а не війною. Певно, колись настане час, що так будуть кінчитись спори між усіма державами в Европі, і тоді певно снільний суд для таких справ буде сидіти у Швайцарії.

